

С. Рабінович, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності

Як відомо, юридична діяльність¹ може здійснюватись із використанням відмінних у світоглядно-методологічному, теоретичному й прикладному аспектах концептуальних підходів. Одним із них є юснатуралістичний (природно-правовий) підхід, заснований на одному-єдиному праворозумінні.

В українській юриспруденції поки що залишаються недостатньо з'ясованими питання сутності природно-правового підходу, його типологічних різновидів і взаємозв'язків з іншими способами осмислення права. Без з'ясування цих питань навряд чи можлива рефлексія з приводу світоглядно-методологічних і теоретичних основ юридичної діяльності.

З огляду на це далі висвітлюватиметься загальне поняття юридико-практичного підходу, його зв'язок із праворозумінням, визначатиметься поняття юснатуралістичного підходу в державно-юридичній діяльності, виявлятимуться його типологічні різновиди та співвідношення з іншими стратегіями вироблення юридичних рішень, зокрема із соціологічним підходом.

Загальне поняття підходу в юриспруденції. Згідно з поширеними уявленнями, різновиди підходів у юриспруденції нерідко фактично ототожнюються з типами праворозуміння. Як зауважує О. В. Сердюк, таке ототожнення загалом відповідає теоретико-пізнавальній ситуації,

¹ Втім, як і будь-яка інша діяльність, що претендує на статус «правової». З урахуванням того, що поняття права і правового мають як формально-функціональний (право – інші форми соціонормативної регуляції), так і змістовно-оцінювальний (право – неправо, правовий – неправовий) аспекти, надалі перший аспект відображатиметься переважно поняттям юридичного, а другий – поняттям правового (пор.: Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Львів, 2008. – С. 124, 150, 156, 169, 180, 194 та ін.). Проте, з огляду на існуючі традиції професійного терміновживання, зберігти в цьому питанні послідовність не завжди видається можливим. У таких випадках розрізнення значень цих термінів залежатиме від загального контексту.

яка мала місце у правознавстві починаючи з XVII ст. і майже до кінця XIX ст.¹ Складність і певна парадоксальність нинішнього етапу розвитку юридичної науки полягає в тому, що з огляду на світоглядний та методологічний плюралізм залежність у ній між типами праворозуміння і концептуально-методологічними підходами вже не є лінійною та жорстко детермінованою². За таких умов класифікація підходів лише на основі традиційної типології праворозуміння (легістське — юснатуралістичне — соціологічне) виявляється надмірно спрощеною, а тому не зовсім адекватною. Узагальнення, зроблені в сучасній теоретико-правовій доктрині³, дають підстави для висновку, що, по-перше, праворозуміння є однією зі складових правознавчого підходу, а по-друге, що воно, хоч саме по собі ще не детермінує останнього, однак є одним із його важливих компонентів.

Специфічним аспектом зв'язку підходу, застосовуваного у практиці державно-юридичного регулювання, з праворозумінням є те, що останнє може поставати не лише загальною передумовою, «передрозумінням», але й процесом та результатом вироблення рішення про те, що ж є правом (або ж справедливістю) у конкретному випадку.

Як відомо, вплив на владно-регулятивну практику різноманітних соціально-емпіричних чинників (економічних, політичних, психологічних) є не тільки безпосереднім, але зазвичай значно більш вагомим, ніж на правову доктрину. Соціальна зумовленість підходу виявляється у причинно-наслідкових залежностях його вибору (свідомого чи неусвідомленого) від певних соціальних явищ — насамперед потреб та інтересів. У цілій низці випадків їх дія може визначати й особливості вибору того праворозуміння, яке буде покладено в основу юридичного рішення. З іншого боку, експлікація загального праворозуміння та інших складових підходу в правотлумачному чи правозастосовному акті часто не стільки відображає, скільки приховує вплив тих чи інших емпіричних мотивів і цілей на процес його прийняття. З огляду на це нерідко виникає розбіжність між обґрунтуванням, наведеним у рішенні, та його справжніми мотивами. У такому випадку реконструювання змісту всіх складових підходу до вироблення владно-регулятивного рішення повинно ставати предметом спеціального дослідження (соціологічного, політологічного, соціально-економічного, соціально-психологічного та ін.).

¹ Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О. В. Сердюк. – Х., 2007. – С. 111.

² Там само.

³ Там само. – С. 88, 99, 105–106.

Водночас зберігається й залежність юридико-прикладного підходу від ціннісно-світоглядних і теоретико-методологічних засад, принципів. Так, вплив принципів першої групи полягає в тому, що в будь-якому владно-регулятивному рішенні опосередковано чи прямо виражаються загальні ціннісно-правові уявлення та орієнтації його автора. Теоретико-методологічні ж елементи зумовлюють залежність змісту такого рішення від гносеологічних засобів, використовуваних у процесі його вироблення. З урахуванням наведеного можна запропонувати таку робочу дефініцію розглядуваного поняття: підхід у державно-юридичній діяльності — це зумовлений соціально, ціннісно-світоглядно й теоретико-методологічно спосіб вироблення владно-регулятивних рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування.

Юснатуралізм та соціологічний підхід. Отже, однією з тих ознак підходу, які можуть знаходити свій вияв у юридичній практиці, є зв'язок пізнавальних засобів, методів відбору та інтерпретації фактів із специфікою праворозуміння автора правозастосовного чи правотлумачного рішення. І хоч у більшості випадків цей зв'язок не є безпосереднім та очевидним, тією мірою, якою праворозуміння впливає на вибір прийомів, методів вироблення юридичного рішення або ж, навпаки, постає результатом їх використання, зумовленого економічними, політичними та іншими потребами й інтересами, тією мірою може йти і про зв'язок юридико-прикладного підходу із відповідним праворозумінням. Отже, юснатуралістичний підхід можна визначити як спосіб вироблення рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування, який перебуває у смислового зв'язку з юснатуралістичним праворозумінням.

Вироблення критеріїв віднесення того чи іншого різновиду праворозуміння до юснатуралізму вимагає дати принаймні робоче визначення загального поняття природного права. У цьому зв'язку може бути запропонована така дефініція: природне право — це закономірності владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, дія яких опосередковується людською свідомістю у вигляді: 1) принципів діяльності зі створення, розподілу, обміну й використання суспільнозначущих благ (юридичної діяльності); 2) принципів легітимації такої діяльності. Такі закономірності можуть відображатись і виражатись також у формі інших раціональних та ірраціональних утворень, які виконують функції пізнання й пояснення принципів юридичної діяльності.

Як видається, основою застосування юснатуралізму в державно-юридичному регулюванні може виступати насамперед така методологія, у використанні якої можливе опертя на практичний досвід, яка не втрачає зв'язків із соціально-емпіричною реальністю. З огляду на це особливого значення набуває питання про смислові й гносеологічні межі юснатуралізму як дослідницького та юридико-прикладного підходу, а також про можливість його поєднання з іншими підходами — зокрема соціологічним. Потрібно локалізувати природно-правовий підхід як специфічний спосіб осмислення правової реальності, її відображення й конструювання в юридичних актах.

Спробуємо розв'язати це завдання на підставі порівняльного аналізу типологій та класифікацій різновидів праворозуміння.

Якщо докорінна відмінність юснатуралізму та легізму не викликає сумнівів практично у всіх дослідників¹, то співвідношення природно-правового й соціологічного типів праворозуміння і відповідних підходів виглядає не настільки однозначним. Про це свідчать, зокрема, генетичні й логічні зв'язки концепцій природного права із антропосоціальними підходами. Добре відомо й те, що онтологічне трактування природного права тягне за собою необхідність історичних та соціологічних підходів до нього.

Як відомо, основні способи осмислення соціально-правової реальності можуть мати або метафізико-ідеалістичне, або ж емпірико-матеріалістичне² спрямування (соціологічний позитивізм). Ясна річ, вузько позитивістсько-соціологічне трактування, зорієнтоване на право, яке існує виключно в зовнішніх, емпірично-фіксованих формах, аж ніяк не може бути визнане особливим різновидом юснатуралізму. Однак сучасне розуміння соціологічного підходу в правознавстві дозволяє вести мову про філософсько-правову соціологію, правову соціологію й соціальну онтологію права як про стратегії, спрямовані на виявлення імпліцитних соціальних основ, сутнісних та закономірних аспектів

¹ Див., напр.: Нерсесянц, В. С. Філософія права / В. С. Нерсесянц. – М., 2000. – С. 17–26; Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Львів, 2008. – С. 15; Лейст, Э. О. Три концепции права / Э. О. Лейст // Сов. государство и право. – 1991. – № 12. – С. 3–6; Оль, П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству / П. А. Оль. – СПб., 2005. – С. 55.

² Зауважимо, що нині протилежність ідеалізму й матеріалізму не має того антагоністичного характеру, який відтворювався в суспільствознавстві радянського періоду. Достатньо вказати, що в сучасній філософії існує чотири (!) підходи до розуміння природи ідеального (див.: Красиков, В. И. Философия как концептуальная рефлексия (Философская пропедевтика) / В. И. Красиков. – Кемерово, 1999. – С. 248; Ивакин, А. А. Диалектическая философия / А. А. Ивакин. – Одесса ; Сумы ; М., 2007. – С. 69–81).

соціально-юридичних та соціально-правових явищ, смисли і значення яких конструюються суб'єктами у процесі їх пізнання. Відзначимо, що згідно з одним із існуючих у правознавстві «істотних методологічних постулатів» у тлумаченні поняття соціальності права, соціальна реальність права не існує як предметна дійсність, не має власних змістів, тобто належить сфері свідомості¹. Тут соціальність, мабуть, розуміється як особлива властивість людського мислення. Можливо, саме такі різновиди юридичної (правової) соціології можуть розглядатись як одна з форм юснатуралістичного підходу. У такому випадку рух творчого мислення від правового явища до його соціальної сутності, від юридичної форми до її правового змісту, а також конструювання соціальної природи (сутності, «єства») юридичних феноменів виступатимуть ознаками соціологічного мислення юснатуралістичної орієнтації.

Слід звернути увагу на те, що критична функція притаманна не лише юснатуралізму, але й юридичній соціології². Як вказує С. В. Савчук, «...юридична соціологія не зупиняється перед пізнанням сукупності сталих, повторюваних ознак і властивостей права, тобто його суті, пошуки якої починаються там, де є розуміння невідповідності будь-якого явища своєму первісному призначенню» (курсив наш. — С. Р.). Тією мірою, якою така соціальна критика здійснюється з ціннісно-ідеологічних позицій, з опертям не на існуючий, а на належний стан речей у суспільстві й зокрема в юридичному регулюванні, тією мірою може йтися про критику юснатуралістичного гатунку.

Основу для поєднання юснатуралізму із соціологічним підходом дає розгляд останнього як особливої пізнавальної стратегії. Таке поєднання можливе, зокрема, на основі ідей, обстоюваних Ю. Я. Баскіним, який розподіляв філософсько-правові вчення на види залежно від того, у чому саме вони вбачають основу права. У такий спосіб виокремлювались вчення метафізичні, антропологічні та соціологічні³. Усі вони можуть ґрунтуватись на природно-правовому типі праворозуміння, оскільки концептуальними основами останнього можуть виступати як «божественний закон», так і «природа людини» і «природа речей».

¹ Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О. В. Сердюк. – С. 84.

² Карбоньє, Ж. Юридическая социология / Ж. Карбоньє. – М., 1986. – С. 299–301.

³ Баскин, Ю. Я. Очерки философии права / Ю. Я. Баскин. – Сыктывкар, 1996. – С. 4. Цит. за: Бернацкий, Г. Г. Естественное право в истории правовых учений / Г. Г. Бернацкий. – СПб., 2001. – С. 10.

Г. Г. Бернацький вважає, що практично всі філософсько-правові напрями можна розподілити на дві протилежні групи: соціологічний напрям, який стверджує, що джерелом походження права виступає само суспільство, і природний напрям, який стверджує, що джерело походження права та його сутність знаходяться поза суспільством (Бог, розумна природа, розум людини тощо). Перший напрям тяжіє до матеріалістичної філософської лінії, тоді як другий — до ідеалістичної¹. Таке протиставлення природного й соціологічного напрямів свідчить про трактування юснатуралізму насамперед як ідеалістично-метафізичного праворозуміння. Однак, з урахуванням концептуального різноманіття природно-правових підходів, в обох розглянутих вище випадках соціологізм як підхід виявляється принципово сумісним із природно-правовим типом праворозуміння.

У плані епістемології соціологічний підхід пов'язаний із онтологічними та емпірико-об'єктивістськими інтерпретаціями природного права. Щоб дослідити цей зв'язок, звернемось до доктринальної систематики класичних та сучасних природно-правових концепцій.

Типологізація юснатуралістичних учень бере свій початок у філософсько-правовій творчості Г. В. Ф. Гегеля, який розрізняв три наукових способи трактування природного права: емпіричний (Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо та інші мислителі до Канта); формальний (І. Кант, Й. Г. Фіхте та їхні послідовники) та свій власний, абсолютний підхід². Вочевидь, соціологічній версії юснатуралізму тут відповідає його емпіричне трактування. Однак певні елементи соціологічного підходу присутні також і в більш пізніх неогегельянських розробках природного права (Е. Шпрангер, Х. Вельцель).

Деякі варіанти систематики юснатуралістичних концепцій були запропоновані зарубіжними правознавцями в 70-ті рр. минулого сторіччя. Так, класифікації, засновані на особливостях значення категорії «природного» («природи») (Ерік Вольф)³, дають можливість виявити поняттєву основу «сутнісних» соціологічних підходів. Такими підходами послуговується й правотлумачна, й правозастосовна практика України у випадках звернення до категорій природи («правової природи») чи сутності правових відносин або інститутів.

¹ Бернацький, Г. Г. Естественное право в истории правовых учений / Г. Г. Бернацький. – СПб., 2001. – С. 20.

² Гегель, Г. В. Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1978. – С. 185–275.

³ Wolf, E. Das Problem der Naturrechtslehre / Erik Wolf. – Karlsruhe, 1959.

У правознавстві радянського періоду типологізація сучасних концепцій природного права згідно з філософсько-методологічними засадами праворозуміння і пояснення правових явищ була здійснена В. О. Четверніним, чия схема типології достатньо повно відображає різноманіття сучасних різновидів юснатуралізму. Окремі з них (об'єктивістський, психоіраціоналістичний, частково екзистенціалістський) пов'язані із соціально-філософським та філософсько-антропологічним підходами до права.

Іншу схему групування напрямів природного типу праворозуміння наводить Г. Г. Бернацький, який називає такі його різновиди, як теологічний, натуралістичний, об'єктивно-ідеалістичний, суб'єктивно-ідеалістичний, містичний¹. Попри те що запропонована система відзначається певною неповнотою, на що вказує і сам дослідник, слід відзначити виокремлення тут натуралістичної версії природного права, що підтверджує визнання емпірично-орієнтованих варіантів юснатуралізму.

Г. В. Мальцев використовує поділ юснатуралістичних концепцій на онтологічні (Й. Месснер, Е. Вольф, Н. Боббіо, А. Кауфманн, Р. Марчич, А. Троллер та ін.), деонтологічні (І. Кант, неокантіанство) та аксіологічні (феноменологія, окремі версії неокантіанства). Перевагою такої моделі є можливість «укрупненого» виокремлення основних концептуально-методологічних підходів (онтологічних і деонтологічних), згідно з тим способом, в який у відповідній концепції розв'язується фундаментальна проблема співвідношення між суцільним та належним. Аксіологічні ж підходи, на наш погляд, в одних випадках можуть бути віднесені до онтологічного юснатуралізму, а в інших — до деонтологічного.

Безперечну теоретичну й практичну цінність мають підходи до систематизації природно-правових учень, запропоновані С. І. Максимовим. До сучасних (некласичних) теорій обґрунтування права, які працюють у парадигмі «інтерсуб'єктивності», цей вчений відносить онтологічні й неонтологічні концепції. До першої групи належить правовий екзистенціалізм, або ж екзистенційна феноменологія (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхофер), та екзистенційно-феноменологічна герменевтика (А. Кауфман, В. Гассемер, П. Рікер), до другої — комунікативна філософія (К. О. Апель, Ю. Габермас).

Бінарний поділ юснатуралістичних концепцій на онтологічні й неонтологічні дає можливість охопити практично всі існуючі версії

¹ Бернацький, Г. Г. Естественное право в истории правовых учений / Г. Г. Бернацький. – СПб., 2001. – С. 21.

юснатуралізму (деонтологічні концепції слід віднести до другої групи). Онтологічний різновид концепцій природного права охоплює й сучасні природно-правові підходи (у тому числі натуралістичні, антропологічні й соціологічні), використовувані як правовою доктриною, так і практикою.

Прикметно, що в юридичній науці України є окремі прихильники натуралістичних концепцій «права Природи» (С. П. Головатий, А. С. Довгерт, О. М. Костенко, С. С. Сливка). У практиці ж вітчизняного конституційного судочинства вже обґрунтовувалась необхідність переходу від нормативістського до раціоналістичного природно-правового праворозуміння (О. М. Мироненко)¹. Згідно з класифікацією С. І. Максимова, обидві групи концепцій належать до класичного юснатуралізму.

Відповідно до спеціальних дослідницьких цілей можуть бути запропоновані й інші варіанти типологізації юснатуралістичних підходів:

- залежно від (наявності) міри зв'язку онтичного джерела правості із суспільними відносинами — трансцендентні й іманентні (психологічно- чи соціально-іманентні);

- за ступенем єдності та універсальності нормативного змісту права — моністичні й плюралістичні;

- за способом обґрунтування (типом раціоналізму, втіленим у відповідній концепції) — фідео-раціоналістичні (теологічні) й секулярно-раціоналістичні (інтелектуалістичні). Окрім цього, теологічні концепції можуть бути розподілені також за різновидами відображеного в них релігійного світогляду на пантеїстичні, монотеїстичні та деїстичні. Такі поділи можуть певним чином доповнювати й уточнювати класифікації, наведені у літературі.

В аспекті нашого дослідження особливо важливими видаються ті типологізаційні схеми праворозуміння, в яких визнається існування соціологічних (емпіричних) версій юснатуралізму.

Так, К. Енгіш виокремлював логічне обґрунтування природного права в концепції Т. Гоббса, трансцендентальне — у вченні Канта, діалектичне — у вченні Г. Гегеля, К. Маркса, а також онтологічний напрям, зокрема марксизм. Критерієм «юснатуралістичності» тут виступає те,

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України О. М. Мироненка стосовно Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 125.

що всі ці напрями оперують оціночним підходом до права з ідеологічної позиції¹.

Д. Ллойд поділяє сучасні теорії природного права на католицькі (неотомізм), філософські (сучасне неокантіанство) та соціологічні². Якщо, на думку Д. Ллойда, перші дві групи концепцій, «судячи з усього, підходили до природного права з ідеалістичних позицій», то «соціологічну теорію природного права характеризує підхід, заснований, радше, на аналізі фактів», на соціально-емпіричному вивченні прагнень і потреб людини в суспільстві³. Попри обмеженість наведеної класифікації, яка не враховує низки інших сучасних різновидів природного права (наприклад, неопротестантських) та відсутність у неї єдиного критерію, виокремлення соціологічного напрямку юснатуралізму видається вельми прикметним.

Наведені вище теоретичні узагальнення можуть бути підтвержені й поглядами на природне право, представленими в сучасній українській юриспруденції. Не зупиняючись на відмінностях між окремими підходами, назвемо концепцію загальносоціального природного (соціально-природного) права П. М. Рабіновича⁴ та концепцію соціального натуралізму О. М. Костенка⁵. У зв'язку з цим, уточнюючи класифікації, запропоновані С. І. Максимовим та О. В. Стівбою⁶, зазначимо, що юснатуралістичні способи осмислення правової реальності, котрі утворюють відмінний від правової метафізики («правового ідеалізму») підхід до права — зокрема соціологічно-орієнтовані концепції — можуть бути позначені як емпірично-об'єктивістські.

Основні висновки. Таким чином, з огляду на те, що трансформація сучасних підходів до осмислення соціальності права дозволяє базувати соціологічний підхід також і на природному типі праворозуміння, такі теоретико-методологічні конструкції, як «правова природа», «суть», «призначення», застосовувані до тих чи інших юридичних (політико-юридичних, економіко-юридичних тощо) інститутів, право-

¹ English, K. Auf der Suche nach der Gerechtigkeit / K. English. – Munchen, 1971. – S. 207–231.

² Ллойд, Д. Идея права / Д. Ллойд. – М., 2002. – С. 98.

³ Там само. – С. 99.

⁴ Рабінович, П. М. Загальносоціальна («природна») правова система: поняття і структура / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 4. – С. 3–12.

⁵ Костенко, О. М. Культура і закон у протидії злу / О. М. Костенко. – К., 2008.

⁶ Стівба, А. В. Правовая ситуация как исток бытия права / А. В. Стівба. – Х., 2006. – С. 25.

відносин, суб'єктивних прав чи повноважень¹, можуть обґрунтовано розглядатись не лише в соціолого-юридичному, але й у юснатуралістичному аспекті як форми специфічної соціально-правової онтології. Ці категорії опосередковують пошук соціальних сутностей, виявлення й конструювання фундаментальних онтичних засад соціально-юридичної реальності.

Сучасні уявлення про антропність та соціальність права як про ідеально конструйовані реальності роблять методологічну ситуацію в теоретичній, а іноді й у практичній юриспруденції багатомірною та мозаїчною. Це вимагає подальшого уточнення меж та можливостей взаємодії юснатуралістичного підходу з іншими світоглядно-методологічними стратегіями вироблення юридичних рішень — соціологічними, антропологічними, деонтологічними й аксіологічними (безперечно, не всі вони можуть розглядатись як однопорядкові, однорівневі). Загальною ж методологічною основою для встановлення співвідношень між цими підходами, як видається, може виступати розмежування, з одного боку, емпіричної та матеріалістичної, а з іншого — метафізичної та ідеалістичної епістемологій.

¹ Див., напр.: Рішення Конституційного Суду України № 2-зп від 23 черв. 1997 р. // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 27. – Ст. 155; Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/99 від 8 квіт. 1999 р. // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 15. – Ст. 35; Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 3 черв. 1999 р. // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 24. – Ст. 180; Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2000 від 19 квіт. 2000 р. // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 39. – Ст. 1662; Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10 груд. 2003 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51. – Т. 1. – Ст. 2704; Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2009 від 13 січ. 2009 р. // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 7. – Ст. 222; Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2009 від 3 лют. 2009 р. // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 11. – Ст. 342.